

Szász Lajos¹

DUKA TIVADAR ÉS A MAGYAR BIBLIATERJESZTÉS ÉS -KIADÁS ÜGYE

ABSTRACT

This study aims to present the life of Tivadar/Theodore Duka from the perspective of the Hungarian Bible publishing and distribution. Following the 1848/49 War of Independence, Duka served as a military doctor in England and the British colonies, and later played an important role in the leadership of the British and Foreign Bible Society. As such, he became the mentor of the revision of the Károli Bible. He facilitated the communication between the Bible Society and the Hungarian translation committee. Duka played a significant role in the realization of the 1890 commemoration of Gáspár Károlyi and the completion of his statue. Duka helped the Lutheran and Reformed churches in Hungary to resolve problems related to the distribution of Bibles by the Bible Society. He intervened to have the Bible sellers conducting the Baptist mission brought into line.

Keywords: Theodore/'Tivadar Duka, Gáspár Károlyi, British and Foreign Bible Society, Károli Bible, colporteur

A távolba szakadt, emigrációba vonult magyarok sorsa, tevékenysége mindig is vonzotta a magyarországi közvélemény figyelmét. Duka Tivadar, a 48-as szabadságharcos, majd brit állampolgár, indiai katonaoorvos sorsa a kortársakat és az utókort is foglalkoztatta. Számos érdeme mellett egyik előmozdítója volt a Károli-biblia – végül 1908-ban megjelent – revideálásának, illetve Károlyi Gáspár emlékműve felállításának. Egyik kortársa, munkatársa így emlékezett vissza rá: „Az ő érdeme minden más halandóé felett, hogy a bibliaterjesztő-társaság hozzájárult a Károlyi-biblia revisiójának eszméjéhez, majd költségeihez s az is az övé jórésztben, hogy a Károlyi Gáspár szobra áll, mert ő volt a kipattant eszme első üdvözlője s az első anyagi segély felajánlója s mikor aztán az ige testté lett, ő volt az is, aki ide fáradt Londonból, hogy a szoborleleplezés nagy ünnepén a biblia-

1 Szász Lajos (PhD), református teológus-lelkész, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelképásztora. ludvig.szasz@gmail.com

terjesztő-társaságot képviselje s az ünnepnek mennél feledhetetlenebbé tételében közreműködjék.”²

DUKA TIVADAR PÁLYÁJA

Duka Tivadar 1825-ben született a felvidéki Dukafalván, egy evangélikus vallású, szerény vagyonú, „hétszilvafás” nemesi család hét gyermeke közül elsőként. A szülőfalujában eltöltött éveket követően 1833-ban került az Eperjesi Evangélikus Kollégiumba, majd 1836-tól két tanéven keresztül a Sárospataki Református Kollégiumban folytatta tanulmányait. Visszatérve, Eperjesen fejezte be az iskoláit, ezt követően jogi pályára lépve éveken át gyakornoka, majd tiszteletbeli esküdtje volt a vármegyének. Nem sokkal később már Pesten képezte tovább magát, részben az egyetem előadásait hallgatta, részben pedig jogi gyakorlatát folytatta, melyet 1846-ban zárt le és szerezte meg a jogi diplomáját. A bizonyos értelemben klasszikusnak, mintaszerűnek is mondható kisnemesi neveltetését rövidebb külföldi, német nyelvterületen folytatott tanulmányúttal koronázta meg.³ A formális képzésen túl ezek az évek alapvetően az életét későbbiekben meghatározó kapcsolatok kiépítéséről szoltak, többek között a Görgey család tagjaival, illetve a magyar protestáns egyházi, a tudományos élet, valamint a politika jeleivel.

1848 tavasza már az első felelős magyar kormány pénzügyminisztériumában találta őt, mint írnokot, nem sokkal később pedig Görgey Artúr segédtisztje lett, akit egészen a szabadságharc végéig, a fegyverletételig, sőt a hadifogságig elkísért. Több ütközetben is részt vett, a tényleges küzdelmekből olyannyira kivette a részét, hogy kitüntetésben is részesítették.⁴ A bukást követően azonban végül elhagyta az országot, és emigránsként előbb Franciaországban, majd végleg Angliában telepedett le, ahol három év alatt elvégezte az orvosi képzést.⁵ Ismeretsegeinek köszönhetően katonaeorvosként az indiai brit gyarmatokra került, ahol 1854-től teljesített szolgálatot. Itt nősült meg, egy anglikán tiszteletes lányát vette feleségül, akitől négy gyermeke született, közülük két fia érte meg a felnőttkort. Indiai szolgálatáról, az ottani kulturális, természeti érdekességekről rendszeresen publikált magyar lapokban.⁶

Kényszerű emigrációját követően – immár brit állampolgárként és katonatisztként – először 1864-ben járt ismét Magyarországon, egy évvel korábban Eötvös József javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választotta.⁷

2 RADÁCSI György: Duka Tivadar, in: uő: *Emlékjelek, bizonyosságok. Összegyűjtött dolgozatok*, II., Sárospatak, 1910. 66–72.

3 UGRAI János: Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akadémikusok példáján keresztül, *Pedagógia-történeti Szemle*, 6(2024/1), 62–75.

4 HERMANN Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése, *Fons*, 4(1997/2), 149–178.

5 PACZOLAY Gyula: *Duka Tivadar*, Budapest, Akadémiai, 1998, 20–30.

6 Duka Tivadar, *Vasárnapi Újság*, 21(1874/25) 385–386.

7 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 52.

Visszatérve Indiába, 1871-től 1874-ig Darjeelingben Dardzsilingben szolgált, ahol Kőrösi Csoma Sándor működésével kapcsolatos adatokat és forrásokat gyűjtött.⁸ Szolgálatából végül 1877-ben nyugdíjazták, alezredesi rangban.⁹ 1882-ben még egy rövidebb időre, immár az akadémia megbízásából, kizárólag a Kőrösi Csoma életét érintő kutatás céljából elutazott Indiába. Nyugdíjas éveit leginkább Angliában töltötte, ahonnan számos alkalommal látogatta meg a hazáját. Duka Tivadar 1908-ban hunyt el Angliában.

Duka szélesebb közéleti és tudományos tevékenységének csomópontjait érdemes látnunk, melyek megfelelő háttérrel nyújtottak számára a magyar protestáns egyházi életben betöltött szerepéhez. Egyik önéletrajzi írásában három fontos, általa maradandó értékűnek gondolt tevékenységét említette meg: 1. Kőrösi Csoma Sándor életútjának feltárása; 2. Görgey Artúr működésének bemutatása, tevékenységének megvédelmezése; 3. A magyar Biblia ügyének felkarolása. A Duka életével foglalkozó szakirodalom eddig főként az első kettőre koncentrált, jelen írásunk szeretné bemutatni az általa harmadikként említett működési területet.¹⁰

Első írása Kőrösi Csoma életéről már 1857-ben megjelent egy magyar hírlapban, ettől kezdve folyamatosan publikált a nagy székely vándor pályájával kapcsolatos történeti adatokat, forrásokat. Az 1860-as évektől magyar és brit szaklapokban közölte indiai orvosi és természettudományos tapasztalatait, meglátásait. Sokat tett azért, hogy a magyar múzeumok, könyvtárak, egyetemi gyűjtemények számos keleti érdekű alkotással gazdagodjanak. Ajánlására több magyar tudós lett brit tudományos társulatoknak (pl. Royal Asiatic Society) tagja. Maga Duka is számos elismerést kapott a dualizmus korszakában. Tiszteletbeli doktora lett a budapesti tudományegyetemnek, 1883-ban az uralkodó a vaskoronarenddel tüntette ki, míg 1900-ban tiszteletbeli tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia.¹¹

Tudományos munkásságának az egyik csúcspontja volt, hogy az évtizedes helyszíni és levéltári kutatásait megkoronázandó, megjelent Kőrösi Csoma Sándor életéről szóló kötete angol és magyar nyelven 1885-ben.¹² A könyv egyöntetű pozitív fogadtatásra lelt, mind a nemzetközi, mind a hazai olvasóközönség részéről. Duka másik fontos, szinte hivatásként felfogott kutatási területe Görgey Artúr szabadságharc idején végzett tevékenységének ismertetése, és a hírnevének, reputációjának megvédése volt. A Görgey családdal már fiatal korától kezdve szoros kapcsolatot ápolt, magát a honvédparancsnokot több alkalommal meglátogatta az emigrációból hazatérve, és Görgey is járt nála Angliában. A szigetországból adta

8 STEIN Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*, Budapest, 1913, 14–16, 21–22.

9 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 61–63.

10 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 106–107.

11 PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 71–75.

12 DUKA, Theodore: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*. London, 1885.; *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar, Budapest, 1885.; PACZOLAY: *Duka Tivadar*, 80–85.

ki 1898-ban részben mások kutatásain alapuló, Kossuth narratívájával szemben Görgeyt támogató kötetét.¹³

Végül pedig meg kell említenünk Duka témánk szempontjából legfontosabb közéleti szerepvállalását: 1885-ben lett a Brit és Külföldi Bibliatársulat (a továbbiakban: Bibliatársulat) harmincfős igazgató-választmányának (General Committee) tagja.¹⁴ Ebben a minőségében volt lehetősége a magyar Biblia ügyét befolyásolni, elősegíteni a kiadás és a terjesztés kapcsán felmerülő kérdések megoldását. Dukát részben széles körű gyarmati kapcsolatrendszere predesztinálta az egyik legnagyobb presztízsű és leginkább nemzetközi evangéliumi missziós szervezet, a Bibliatársulat vezetői körébe. Másrészt fontos kiemelni, hogy megérintette a viktoriánus korszak expanzív brit evangéliumi keresztyénségének szellemisége. Magyarul is megjelent írásaiban hangsúlyozta a keresztyénség személyes vetületét és a Szentírás fontosságát a keresztyén hit szempontjából.¹⁵ Levelezésében hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a „valláserkölcsei szellem” megelevenítése lehet az egyetlen reménye a magyarságnak, a protestantizmusnak pedig ki kell végre lépnie a „német filozófusok” árnyékából.¹⁶ A keresztyénségről alkotott felfogásában a történelmi protestáns felekezetek meglátásait fogadta el. Vitába szállt mind a római katolicizmus különféle állításaival,¹⁷ de megvédte a magyar történelmi egyházak álláspontját a brit kontextusban tekintélyesnek számító baptista és unitárius viszonylatban is.¹⁸

A MAGYAR PROTESTÁNS BIBLIAKIADÁS ÜGYE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Károli-féle Bibliával kapcsolatos kritika, valamint az új fordítás igénye már felvetődött a reformkorban új életre kapó protestáns közbeszédben is. A protestáns unió szellemétől megigézve sokan közös evangélikus-református feladatnak tartották a Vizsolyi Biblia revidálását, esetleg egy teljesen új fordítás készítését. A későbbi revizor, Ballagi Mór még zsidó hitfelei magyarosításának szándékával készítette el az 1840-es években a Hexateuchos (Mózes öt könyve és a Józsué könyve) fordítását, ám a forradalom és a szabadságharc miatt ez a történet is félbeszakadt.¹⁹

13 DUKA, Theodore: *Kossuth and Görgei. Recollections of a „Stormy Period”. An historical essay*, Hertford, 1898.

14 A Bibliatársulat történetére nézve l.: BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.

15 DUKA Tivadar: A Biblia és a reformatio, *Sárospataki Lapok*, 15(1896/29), 577–581.

16 Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár (TRENK Kt.) R 1516/21. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London. 1893. 05. 15.

17 DUKA Tivadar: Római katolicizmus és ker. katholicitás, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 36(1893/35), 546–547.

18 TRENK Kt. R 1516/12. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London, 1888. 12. 28.

19 BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982, 90–94.

A kiegyezést követően újra felerősödtek a modern bibliafordítást óhajtok hangjai. A szabadelvű irányzatot tömörítő Protestáns Egylet is megpróbálta katalizálni a folyamatot, valamint Ballagi is készen állt az évtizedekkel korábban megkezdett munka folytatására. Azonban az 1870-es évek teológiai nézeteltérésektől feszült légkörében a bibliafordítás ügye is bekerült a megosztó konfliktusok közé. A Ballagi és társai által ekkoriban tervbe vett fordítás Szóts Farkas szavai szerint „dogmatikai féltékenység” miatt nem készülhetett el.²⁰ Sokak számára meglepő módon ebben a légkörben jelent meg 1878-ban a Bibliatársulat kiadásában a Menyhárt János, Filó Lajos és Győry Vilmos által revideált Újszövetség. A rendkívül olcsón kínált, ezért gyorsan elterjedt Újszövetség számos kritikát kapott, a Filóval párhuzamosan az új fordításon dolgozó Ballagi kedvét évekre el is vette a bibliafordítástól. Úgy tűnt, hogy hosszú évtizedekre le kell mondani egy új, a közvélemény által is elfogadott bibliakiadás tervéről. Az 1881-es alkotmányozó zsinatig nem is történtek újabb lépések, Szeremley Sámuel tudós hódmezővásárhelyi lelkész kérte akkor – különösebb eredmény nélkül – a zsinatot, hogy tegyen valamit az ügy érdekében. Ezt a sok szempontból megrekedt, elvi és személyes ellentétek által is megnehezített folyamatot indította el újra Duka Tivadar megválasztása a Bibliatársulat vezető testületébe, a harmincfős igazgató-választmányba.²¹

Nem sokkal azt követően, hogy Duka a Bibliatársulat vezető testületében helyet kapott, egyik első lépése volt elindítani a Biblia újabb – amint láttuk, régóta tervezett, előkészített, de a kivitelezéstől még mindig távol álló – revideált kiadásának a folyamatát. Az ötletet feltehetően Balogh Ferenc debreceni professzortól kapta, akit akkor már évek óta foglalkoztatott a magyar Biblia története, újabb kiadásának lehetősége.²² Duka nemcsak elfogadta, hogy propagálója lesz az újabb bibliakiadásnak, hanem személyesebb hangvétellű levelében elárulta Baloghnak: élete további szakaszának legfontosabb személyes vágya és álma, hogy elkészülhessen a Károli Biblia revideált kiadása.²³ A magyar protestáns sajtóban kifejezetten pozitívan értékelték Duka lépését, hálások voltak, hogy a kérdésben tehetetlennek bizonyuló zsinat és konvent helyett a nagy tekintélyű Bibliatársulat veszi kézbe az ügyet.²⁴ Duka az általa már évekkel korábban megismert Szász Károlyt, a nem sokkal korábban megválasztott dunamelléki református püspököt kereste fel levélben, hogy tájékoztassa a szándékairól. A Bibliatársulat képviselőjeként értesítette Szászt, hogy a „Society (...) óhajtja, hogy a mai magyar nyelvészethez mért kívánalmak alapján a magyar Szentírásnak egy új kiadása eszközöltessék”. A társulat motivációja az, hogy „eddigelé az Angol Biblia-Társaság, Károli Gáspár szövegét

20 Sz[ÓTS] F[arkas]: A revideált Károli-biblia, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 41(1898/48), 753–755.

21 RADÁCSI György: Az átdolgozott Károli-Bibliáról és Bibliából. Első közlemény, *Protestáns Szemle*, 10(1898/9), 504–514.

22 BALOGH Ferenc: A magyar biblia kiadásai korrend szerint, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Folyóirat*, 1(1870/8–9), 428–434.

23 TRENK Kt. R 1516/47. 1. Duka Tivadar levele Balogh Ferenchez, London, 1886. 01. 10.

24 RADÁCSI György: Az új Biblia hírére. I-II., *Sárospataki Lapok* 4(1885/47–48), 785–790, 803–805.

nyomatta, de, ezen avúlt, nehézkes stylusu művet a Society oly kiadással óhajtaná helyettesíteni mit a magyar köznép, könnyen megértsen s idővel annyira és úgy megszeressen, mint a hogy szereti, érti és tudja az angol protestáns nép a maga Bibliáját.” Duka meglátása szerint ráadásul nem is teljesen új fordításról lenne szó, hanem csupán átdolgozásról: „Itt csak a szövegnek népies és könnyen megérthető módosításáról van szó távol tartván magunkat a szörszálhasogató Exegeták vitáitól; de ott, a hol kétely támadna, azt a Bible Society a »Revised version« szövege s értelme szerint kívánná eldöntve látni: s ezt méltányosan várhatja is, miután a költségét úgy az átdolgozásnak, mint a kinyomtatásnak viselni kész.”²⁵

Duka levele sok szempontból ideális pillanatban érkezett. A magyar református egyház az évtized hajnalán érte el az áhított szervezeti egységet, és a hosszú ideje megosztó teológiai ellentétek is csitulni látszottak. Mint láttuk, már a debreceni alkotmányozó zsinaton felvetődött Szeremley Sámuel részéről az újabb bibliakiadás terve, ám az egyéb vitáktól is terhelt gyűlés nem volt alkalmas színtér az ügy előmozdítására.²⁶ A zsinat egységre törekvő határozatai mégis bizonyos szempontból megágyaztak ennek a felekezeti határokon is átívelő közös programnak. „Protestáns köreinkben, a zsinat óta, hittani téren is bizonyos mérséklet szelleme kezd lengeni s remélhető, hogy a hittani harczok után az ellentétes theologiai irányzatok képviselői közeledni fognak egymáshoz, a végett, hogy a magyar biblia közös mű, közös kincs gyanánt mielőbb meglegyen” – összegezte a kortársak optimizmusát Balogh Ferenc, a debreceni orthodoxia egyik vezéralakja.²⁷

Szász Károly örömmel vállalta, hogy nem csupán részt vesz a bibliakiadás folyamatában, hanem annak egyszersmind vezetője is lesz. Veszélyesnek tartotta ugyanakkor, hogy egy felekezetközi, széles alapra helyezett bizottságot küldjenek ki, mely éppen a mérete miatt lenne működésképtelen, és az a veszély is fennáll, hogy az elkészült kéziratot végül a hivatalos egyházi közegek nem fogadják el. Válaszlevelében éppen ezért bizalmat kért a Bibliatársulattól, hogy a vezetése alatt összegyűjthesse azt az öt-hat tudóst, akik néhány év alatt elvégeznék a javasolt módon a Károli-szöveg revízióját az angol Revised Edition figyelembevételével. Elsőként az Újszövetséget javasolta kiadni, majd ezt követhetné az Ószövetség, amelyben főleg a zsoltárok újabb fordítását látta szükségesnek. Szász elvetette a Filó Lajos és társai által készített és a Bibliatársulat által támogatott újszövetségi szöveg használatát.²⁸ Mint az sejthető volt, mindez komoly nehézségeket támasztott Londonban. A Bibliatársulat vezetőinek egy része egyébként is nehezményezte, hogy a magyar protestáns egyházak helyett finanszírozza a bibliakiadást, ráadásul – mivel a Filó-féle szöveget elvetették – az Újszövetség átdolgozását

25 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.), Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 3. London, 1885. 12. 05. (Kiemelés az eredetiben.)

26 BOTTYÁN: *A magyar Biblia*, 105.

27 BALOGH Ferenc: Újabb lépések a magyar biblia ügyében, II., *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/30), 264.

28 OSZK Kt. Levelestár. Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 4. Extract from a letter of Bishop Charles Szász dated Budapest 17 january 1886.; Hosszan idézi a magyar nyelvű fogalmazványt: [Ifj.] SZÁSZ Károly: A Kálvin-téri templom mellett, *Protestáns Szemle*, 41(1932/7–9), 467–469.

rövid időn belül kétszer kellett volna elkészíttetni. A Bibliatársulat bibliakiadásokkal foglalkozó albizottsága ezenkívül szerette volna, ha az általuk már ismert Menyhárt és Filó is tagja lesz a magyar bizottságnak, amitől azonban Szász Károly elhatárolódott.²⁹ Döntése hátterében minden bizonnyal a püspökválasztás csupán nemrég lezárult heves küzdelme is szerepet játszhatott, hiszen Szász legfontosabb ellenfele éppen Filó Lajos nagykőrösi lelkipásztor, egyházkerületi főjegyző volt, akit nem melleleg az orthodox irányzat egyik vezéralakjaként tartottak számon.³⁰

1886 tavaszán Eduard Millard, a Bibliatársulat bécsi központjának – egyébként baptista – vezetője tett látogatást Magyarországon, biztosítva az érintetteket a nem lebecsülendő befolyása latba vetéséről az új bibliakiadás ügyében.³¹ Az év nyarán ezt követően Szász Károly a sajtóban is publikált levélben fordult a protestáns püspökökhöz és a bibliai nyelvek tudósaihoz, hogy kifejtse a nézeteit a bibliakiadással kapcsolatosan. Ekkor fektette le a később oly sokat idézett alapelvet is: „Ne kívántassék teljesen új fordítás, mely vallásos érzelmű s bibliaszerető népünknek, sőt lelkészeinknek is idegenszerűnek látszanék s nehezen találna szíves fogadtatásra (...) hanem kívántassék a Károli Gáspár szövegének pontos átnézése, nyelvének a mai kor kívánalmaihoz alkalmazásával, de ódonszerűségének s bibliai zamatának megóvásával, a bibliai tudomány és kritika már megállapítottaknak vehető eredményei figyelembevételével, de minden – a protestáns egyház hitelveivel és symbolikus könyveink tanaival ellenkező »új tudományok« mellőzésével» készüljön el az új bibliafordítás.³² Szász tervei szerint ekkor már az Ószövetség átnézésével kezdtek volna, amellyel 1889-re, tehát három éven belül végezni is fognak, hogy a Károli Biblia megjelenésének háromszázadik évfordulójára, 1890-re ki is lehessen adni. Duka az év második felében egy személyes látogatással erősítette meg a Bibliatársulat elköteleződését az ügy mellett.³³

Az ambiciózus tervek és az elszántság ellenére azonban a munka csak lassan, sok nem várt nehézségtől akadályozva haladt. 1889-ben készült el csupán a Mózes öt könyvét tartalmazó szakasz, elsősorban a fiatal debreceni bibliatudós, Dicsőfi József munkájának köszönhetően. A Szász Károly által összeállított, és a Bibliatársulat által jóváhagyott központi bizottság tagjai Hunfalvy Pál nyelvész mellett Szilády Áron kiskunhalasi lelkész és Ballagi Mór teológiaprofesszor voltak. A püspök – aki fordítói munkát nem, csupán szervezői feladatokat látott el – széles körű összefogást hozott létre a központi bizottság felügyelete alatt. Az 1886 őszen tartott előkészítő bizottsági ülésen részt vettek: Keresztes József nagyenyedi református tanár, Bachát Dániel evangélikus esperes, Frölich Róbert evangélikus gimnáziumi tanár, valamint Kenessey Béla és Petri Elek budapesti

29 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz. 5. London, 1886. 02. 04.

30 SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly püspökké választása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022. 127–151.

31 BALOGH Ferenc: Újabb lépések a magyar biblia ügyében, II., *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/30), 265.

32 A Károli Gáspár-féle bibliafordítás átdolgozása, *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/32), 271.

33 Dr. Duka Debreczenben, *Debreceni Protestáns Lap*, 6(1886/38), 334.

református teológiai akadémiai tanárok. Később csatlakozott: Limberger István késmárki evangélikus, Erdős József újsóvéi református lelkész, valamint Poszvék Sándor soproni evangélikus, Dicsőfi József debreceni, Németh István pápai, Radácsi György sárospataki és Szabó Aladár budapesti református teológiai tanárok, továbbá Csengey Gusztáv eperjesi és Pukánszky Béla pozsonyi evangélikus professzorok.³⁴ A munkát számos egyéb tényező mellett nehezítette a résztvevők egyéb irányú leterheltsége, valamint többek (például Keresztes József, Ballagi Mór) váratlan elhunyt. Duka a folyamatokat leginkább távolról figyelte, ám 1890 őszén Szász Károly és Millard mellett maga is jelen volt a fordítóbizottság ülésén, ahol biztosította a jelenlévőket a Bibliatársulat támogatásáról, egyszersmind sürgette őket a feladatok gyorsabb teljesítésére.³⁵

A Bibliatársulatot és az ügy érdekében a tekintélyével személyesen is fellépő Dukát rendkívül frusztrálta, hogy az eredetileg tervezett két-három év helyett majd egy évtizedre volt szükség az Ószövetség revideálásához. Duka ráadásul mindent elkövetett, hogy a kérdést napirenden tartsa és a résztvevőket kellőképpen motiválja. Minden bizonnyal az ő befolyásának köszönhető, hogy az első részlet elkészültét követően Szász Károlyt a Bibliatársulat tiszteleti tagjául választotta.³⁶ Bizonyos fordítási kérdésekkel, nehézségekkel kapcsolatosan megírta a saját javaslatait, illetve az angol bibliakiadások döntéseire hívta fel a figyelmet.³⁷ Miután az elsőként megálmodott határidőre, a Károli-féle Biblia jubileumára, 1890-re nem készült el az új kiadás, Duka és a Bibliatársulat türelme is elkezdett fogyni. 1891-ben már arról próbálta meggyőzni Szászt, hogy vegye a saját és Szilády kezébe az ügyet, ne legyen annyi fordulója a revízióknak, döntsön a kényes kérdésekben a központi bizottság, és haladjon végre a folyamat.³⁸ Sürgetésének részben egyes revizorok elhunyt, részben pedig saját előrehaladott kora lehetett az oka. „A Biblia Társaságnál én jót állok, hogy a mit Ti jónak találtok, az ki fog nyomtatni, – tehát ne legyen több késedelmezés, hisz tökéletes munkát emberi kéz úgy se készíthet” – biztatta Szász Károlyt 1892-ben.³⁹ Ahogy öregedett, Duka leveleiből egyre inkább a személyes elköteleződésének érzelmi háttere is kezdett kibontakozni. Egyre ritkábban érkező leveleiben próbálta gyorsabb tempóra sarkallni a bizottságot. Ő maga még arról is lemondott az ügyért, hogy az egészsége érdekében valamely melegebb éghajlatú, tengerparttal rendelkező országba költözzön, mert így elvesztette volna a közvetlen kapcsolatot a Bibliatársulat vezetésével.⁴⁰ Duka

34 A közreműködők névsorát lásd: Radácsi: Az átdolgozott... Befejező közlemény, *Protestáns Szemle*, 1898/10. 578-579.; Az új-szövetség Károli fordításának átdolgozó munkatársai által Debrecenben 1899. évi szeptember hó 21. napján tartott értekezlet jegyzőkönyve, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 42(1899/41), 644.

35 A Károli-biblia revisiója, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 33(1890/38), 1327–1329.

36 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 8. London, 1889. 07. 02.

37 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 18. London, 1890. 10. 06.

38 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 20. London, 1891. 07. 15.

39 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 28. London, 1892. 01. 19.

40 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 34. London, 1893. 04. 12.

a saját feladatát elsősorban abban látta, hogy a Szász Károly és a Bibliatársulat vezetése közötti kommunikációt megkísérelje minél gördülékenyebbé tenni. „Én nekem nincs e szent ügyben semmi érdemem – csak tán anynyi, hogy postás voltam Te közötted és a dicső Bible Society között, s ez nekem úntig elég” – írta 1899-ben, egy évvel a revideált Ószövetség próbakiadásának elkészülte után, nem sokkal az Újszövetség kiadását elhatározó bibliatársulati döntést követően.⁴¹ Törekedett arra, hogy a magyarországi anyagi igényeket a lehetőség szerint a Bibliatársulat kielégítse, még a késedelem dacára is.

Duka Tivadar – csupán néhány hónap hiányzott hozzá – sajnos nem élhette már meg a teljes revideált Biblia kiadását, mely ugyan 1905-ös évszámmal, de 1908-ban jelent meg a Bibliatársulat kiadásában. „Bár csak megvalósítva láthattam volna azon mély ohajomat, a miért majdnem 20 év óta reménykedtem, azon év óta [1885] a midőn a Biblia Társaság megtisztelt, hogy igazgató választmányába behívott, ohajom az volt t. i., hogy a Szentírást, a nép által minden tekintetben megérthető magyar nyelven szülőhazám protestantismusa számára biztosítsam, s ez úgy látszott – nem volt túlságos epekedés” – írta 1904-ben Balogh Ferencnek.⁴² A munkásságát méltató nekrológok azonban egyértelművé tették, hogy a kortársak szemében Duka tevékenysége elengedhetetlen volt a Biblia revíziójának véghez vitelében. Minden bizonnyal a Bibliatársulat vezetése is így gondolta ezt, mivel 1904-ben az érdemei elismeréseképpen a szervezet alelnökévé választották.

A BIBLIATERJESZTÉS ÜGYE

A Bibliatársulat tevékenysége alapvetően pozitív megítélésben részesült a magyar közvélemény szemében. A Bibliatársulat alapításának százéves jubileuma kapcsán szinte kizárólag pozitív hangvételű méltatások jelentek meg, és az éves bibliatársulati jelentéseket is az evangéliumi protestantizmus világmissziójának egy-egy újabb fényes diadalaként értékelte a magyar egyházi közvélemény.⁴³

A Bibliatársulat hazai tevékenységének egyetlen olyan szelete akadt, mely kritikát hívott elő a kortársakból, ez pedig a bibliaterjesztés ügye volt. Főképp a kisebb egyházi lapok cikkeiben, olvasói leveleiben, valamint egyházmegyei gyűlések felszólalásai között találunk utalásokat, megjegyzéseket arra nézve, hogy a bibliaterjesztést a Bibliatársulat ügynökei, kolpoltőrei arra használják fel, hogy a baptista felekezet számára toborozzanak híveket. A baptista felekezeti történetírás pozitív előjellel emlékezik meg erről a szinte szisztematikusan végzett misszióról, melynek során a baptista bibliárusok – kihasználva a Bibliatársulat presztízsét – egész

41 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 49. London, 1899. 06. 28.

42 TRENK Kt. R 1530, Duka Tivadar levelei Balogh Ferenchez, 3. London, 1904. 01. 12.

43 BALOGH Ferenc: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat működése hazánkban 1811–1898. Adalékul a magyar biblia XIX-ik századi történetéhez, *Protestáns Szemle* 11(1899/10), 589–598.; BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903.

országrészekben folytatták a missziót.⁴⁴ „Valamikor a baptista misszió és a bibliaterjesztés egy fogalmat jelentett” – írta teljes joggal Mészáros Kálmán.⁴⁵ A már említett Eduard Millard, aki maga is baptista volt, lelkesen támogatta a magyarországi baptista missziót, és az abban tevékenykedő bibliatársulatokat is, mint pl. Meyer Henriket, Novák Antalt, Rottmayer Jánost stb. Már az 1870-es évekből találunk olyan lelkészi figyelmeztetéseket, melyek szerint a bibliatársulatok baptista összejeveteleket tartanak az általuk meglátogatott településeken. A lelkészek bátorították is egymást, hogy hívják fel a hatóságok figyelmét is ezekre a „farkasokra, kik juhborban jönnek hozzánk”.⁴⁶ Jellemző azonban, hogy amikor néhány évvel később Czelder Márton a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén hozta szóba a témát, kérve, hogy szólítsák fel a Bibliatársulatot a baptista és nazarénus misszió leállítására, felháborodottan utasították vissza a kritikát, szemére hányva, hogy az eltévelyedett hívek kezéből akarja kivenni a Szentírást.⁴⁷ Később a kritikus hangok csak erősödtek, az első világháború idején, az általános angoellenesség légkörében pedig hozzájárultak ahhoz, hogy felvetődjön az önálló magyar bibliatársulat megalapításának gondolata.⁴⁸

Miközben tehát a hivatalos egyházi fórumok, egyházi vezetők törekedtek minden szinten a lehető legszívélyesebb viszony kiépítésére a Bibliatársulattal, meg kellett találniuk a baptista missziót érintő kritikák számára a megfelelő csatornát, melyen keresztül elérhetik a Bibliatársulat és a baptista misszió különválasztását. Duka Tivadar személye és bibliatársulati tisztsége nyújtotta azt a lehetőséget, melyen keresztül ez az érzékeny kommunikáció zajlott a két fél között. 1892-ben az erdélyi püspök, a bécsi bibliatársulati lerakat, valamint a londoni központ közötti levelezést hangolta össze, aminek az volt a célja, hogy a Millard által Erdélybe küldött baptista misszionáriust, Rottmayer Jánost utasítsa rendre a Bibliatársulat.⁴⁹ A figyelmeztetés meg is történt, ugyanis a kolpoltörők számára elvileg tilos volt a bibliatársulati tevékenység folytatása.⁵⁰

44 SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliatársulatok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113., SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliatársulat: Novák Antal, in: uő: „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 59–68.

45 MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): „Krisztusért járva követségben” *Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 21.

46 A XIII szepesi városok ev. esperességének közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 19(1876/30), 949.

47 CZELDER Márton: Felvilágosításul, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/20), 660., KUN Pál: A pozitív indítvány, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/18), 578–580.

48 SZÁSZ Lajos: Anglófóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 197–215.

49 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 25. London, 1892. 01. 05.

50 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 29. West Rock, 1892. 02. 26.

Egy másik esetben azt sérelmezték a fővárosiak, hogy a Bibliatársulat egyik helyi munkatársa, habár négy éve dolgozik Budapesten, még mindig nem tanult meg magyarul. A „germanizálástól” tartó magyarok az illető elbocsátását kérték, míg Duka megpróbált közvetítő javaslatral élni: küldjék Debrecenbe, hogy a cívis városban tanulja meg a nyelvet. Az incidensből ismét csak a nemzetközi Bibliatársulat és a speciális helyi, magyar érdekek és igények konfliktusának kontúrjai bontakoznak ki, melyek összebékítése a részleteiben megmaradt levelezés alapján sikerrel történt meg. Duka elérte, hogy a felek egymással kommunikáljanak, és megegyezzenek abban, hogy a budapesti lerakat vezetőjeként ne kerüljön szóba a magyarul nem beszélő munkatárs.⁵¹

KÁROLYI GÁSPÁR EMLÉKEZETE

Az 1870-es évektől kezdve az új bibliafordításhoz hasonlóan Károlyi Gáspár emlékezete, illetve a számára állítandó méltó emlékhely kérdése is a két protestáns egyház közös, az egység gondolatát erősítő témája volt. Részben azért is karolták fel emlékét, mert közeledett a Károli Biblia kiadásának 300. évfordulója, másrészt pedig azért, mert az ő személye illeszkedett mind a közös protestáns, mind pedig a nemzeti szempontú emlékezetpolitikai törekvésekbe. Mint láttuk, a Biblia új kiadását is szerették volna az érintettek az 1890-es kerek évfordulóra elkészíteni, ám mindez nem sikerült.

A jubileumhoz közeledve kezdett konkrét alakot öltetni a kegyeletes megemlékezők szándéka: szobrot, emlékművet szerettek volna állítani Károlyi Gáspár emlékére.⁵² Az emlékművel kapcsolatos országos hírlapi vitában Duka maga is részt vett. Egyrészt személyesen is komolyabb összeget ajánlott fel az emlékmű elkészítésére,⁵³ másrészt pedig javaslatot tett a gyűjtés hatékony, nemzeti szintű összefogására. Meglátása szerint ugyanis a korban szokásos módon, az egyházi adó kivetéséhez hasonlóan az összes magyarországi protestánstól fejenként egy-egy krajcárt kellene kérni, hogy méltóképpen, országos összefogás eredményeként tudják felépíteni az emlékművet.⁵⁴ Ráadásul érdemeket szerzett azzal is, hogy megkísérelte Károlyi emlékeztét a Bibliatársulaton keresztül a nemzetközi olvasóközösséggel is megismertetni.⁵⁵ A Bibliatársulat végül Duka Tivadart küldte ki hivatalos küldöttként az 1890 őszen tartott gönci emlékünnepekre. Beszédében a Bibliatársulat szellemiségében tett hitet a Szentírás ereje mellett, amely szerinte mindenfajta kommentár, magyarázat nélkül még a 19. század végén is képes emberi életeket megváltoztatni. A Bibliatársulat hivatását, történeti jelentőségét

51 OSZK Kt. Levelestár, Duka Tivadar levelei Szász Károlyhoz, 50. London, 1899. 08. 25.

52 FÜZY János: Károli Gáspár szobrának története, in: Kénesev Béla (szerk.): *Károli-Emlékkönyv*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1890, 182–197.

53 Dr. Duka Tivadar levele a Károli-emlék és bibliafordítás ügyében, *Sárospataki Lapok*, 8(1889/11), 204.

54 A Károli-emlék és alap ügye, *Sárospataki Lapok*, 8(1889/13), 243–244.

55 BARTHA Béla: A Károli-mozgalom Angliában, *Sárospataki Lapok* 8(1889/45), 860–861.

méltatva érkezett el Károlyi Gáspár méltatásához, akinek érdemei „el is hatottak három századon át a magyar vallásosság, polgárosodás és a lelkiismereti szabadság terére”.⁵⁶

ÖSSZEGZÉS

Duka Tivadar személyében a magyar protestáns történeti emlékezet egy önmagát szerényen csupán a háttérbe helyező, ám közvetítő, „postás” szerepével mégis rendkívül fontos feladatokat ellátó szereplőt tisztelhet. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az évtizedes álom a Károli Biblia revíziójával kapcsolatosan megvalósulhatott. A megfelelő helyen, bizalmi kapcsolatok felett rendelkezve gördítette el az akadályokat a lassan beinduló folyamat elől. Személye egyúttal közvetlenül is megjelenítette az angolszász evangéliumi megújulás értékrendjét, a miszsiós munkában szolgálatkészen fáradozó világi képviselő etoszát, ami minden bizonnyal megtermékenyítően hatott a belmissziós mozgalom kibontakozására is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903.
- BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.
- BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982.
- DUKA, Theodore: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*, London, 1885.
Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. DUKA Tivadar, Budapest, 1885.
- DUKA, Theodore: *Kossuth and Görgei. Recollections of a „Stormy Period”. An historical essay*. Hertford, 1898.
- FÜZY János: Károli Gáspár szobrának története, in: Kenessey Béla (szerk.): *Károli-Emlékkönyv*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1890, 182–197.
- HERMANN Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése, *Fons*, 4(1997/2) 149–178.
- MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 17–46.
- PACZOLAY Gyula: *Duka Tivadar*, Budapest, Akadémiai, 1998.
- RADÁCSI György: Duka Tivadar, in: uő: *Emlékjelek, bizonyságok. Összegyűjtött dolgozatok*, II., Sárospatak, 1910. 66–72.

56 Duka Tivadarnak a gönci ünnepélyen mondott beszéde, *Sárospataki Lapok*, 9(1890/38), 786.

- SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly püspökké választása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022. 127–151.
- STEIN Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*, Budapest, 1913.
- SZÁSZ Lajos: Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliaársulat eszméje az első világháború éveiben, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 197–215.
- SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliaárus: Novák Antal, in: uő: „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 59–68.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113.
- UGRAI János: Az evangélikus iskolázás jellegzetességei a 19. század közepi akadémikusok példáján keresztül. In: *Pedagógia-történeti Szemle*, 6(2024/1), 62–75.